

Ablonczy Balázs

„A PALÁSTOT NEM HOZHATTAM MAGAMMAL”¹

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS A MENEKÜLTKÉRDÉS TRIANON UTÁN

A magyar református egyház és Trianon kapcsolatáról az elmúlt időszakban egyre többet tudunk. A békeszerződés hozta változások statisztikai adatai nagyjából ismertek (bár nem teljesen homálymentesek): nagyjából 900 ezer magyar református az utódállamokba került, és elveszett a 2086 református gyülekezet közel fele.² Az anyaországban viszont megemelkedett a reformátusok aránya, jóllehet a római és görögkatolikusoké megközelítette a kétharmadot, amit a mindenkori református egyházvezetés és a világi értelmiség is aggodalommal nézett, mert a katolikus klérus és némely világiak egyes kijelentései harcos felekezetieskedést vetítettek előre. A forradalmak magyarázatában, elsősorban a Bangha Béla fémjelezte sajtó részéről többször felbukkant a protestantizmus mint a zsidóság, a szabadkőművesek, a nemzetiségek mellett a radikális változások legfőbb motorja.³ Ugyancsak egyre többet tudunk az elszakított református egyházak önszerveződési kísérleteiről, az új életről, a különböző missziós, diakóniai, egyházszerkezési kérdésekről az utódállamokban.⁴

- ¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL), A1/b, az egyházkerület igazgatási iratai (püspöki levéltár), 1920, 205. dob. Gombos Lajos menekült patai lelkész távirata Petri Elek dunamelléki püspöknek, Simontornya, 1920. szeptember 12. A tanulmány a Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport keretében készült.
- ² Legutóbb: HÖRCSIK Richárd: Trianon és a magyar református egyház, in: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak*, Budapest, METEM, 2022, 693–709.
- ³ Ennek a szemléletnek paradigmikus műve: BANGHA Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, Szent István Társulat, 1920, 153–154. „Annyit azonban már ma is elvárhatunk protestáns testvéreinktől, hogy ha nem is vallásilag, de legalább politikai és gazdasági létharcunkban mellénk állnak, nem pedig a zsidóság s a szabadkőművesség mellé.” Érdemes hozzátenni, hogy a jezsuita hitszónok kemény mondatai dacára is igyekezett megértően írni a magyar protestantizmusról és még inkább a protestánsokról.
- ⁴ Szándékosan három nagyon különböző karakterű, terjedelmű és megközelítésű művet említek, amelyek meritumaihoz azonban kétség sem fér: SIMON Attila – TÖMÖSKÖZI Ferenc (szerk.): *Válogatott források a Szlovákiai Keresztény Református Egyház történetéhez (1918-1938)*, Komárom, Selye János Egyetem, 2019; MOLNÁR János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942*. Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999; FILEP Tamás Gusztáv: Péter Mihály és a szlovenszkói és ruszinszkói református egyház három nagy kérdése, in: uő (szerk.): *Koszori, hiányzó emléktáblákra*. Budapest, Gondolat – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021, 92–128.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy három metszetben is bemutassam a megmaradt magyar református egyház viszonyulását az 1918 és 1924 közötti évek egyik legfontosabb kérdéséhez, a menekültek/repatriáltak/beköltözők ügyéhez. Ezt részben néhány református menekültcsoport (tanárok, lelkészek) vizsgálatával, illetve az egyház hivatalos politikáinak bemutatásával szeretném elvégezni, végezetül kitérek majd arra is, hogy a kérdés hogyan jelenik meg a korszak legmarkánsabb püspök-egyéniségének, Ravasz Lászlónak az irataiban.

Az Országos Menekültügyi Hivatal (továbbiakban OMH) – több szempontból erősen problémás – 1924-es zárójelentése szerint 1918 vége és 1924 közepe között 350 ezer menekülő érkezett a megmaradt Magyarországra, több mint felük (200 ezer fő) Erdélyből és a Romániához került vidékekről, 120 ezren a Felvidékről, a többiek a Jugoszláviához került területekről.⁵ (A történelmi becslések 400 és 500 ezer fő közé teszik a számot.⁶) Ezeknek a menekülőknek a zöme 1920 végéig érkezett: a békeszerződés 1920. novemberi ratifikálása előtt Teleki Pál kormánya a 8352/1920 számú ME rendelettel drasztikusan szűkítette az országba „beköltözők” számát. Ettől fogva csak családgyesítés, tanulmányok folytatása és fenntartott állás elfoglalása okán lehetett a megmaradt országterületre jönni.⁷ Még a kiutasítás vagy politikai üldöztetés sem volt elegendő ok – legalábbis a jogszabály szövege szerint. Ennek következtében 1921-ben a menekültek száma az előző évi ötödére esett vissza, majd még ennél is kevesebb lett. Felülreprezentáltak voltak körükben az állami, vármegyei, városi alkalmazottak, a nagy állami vállalatok (vasút, posta) tisztviselői és alkalmazottai – ennek ellenére nem állítható, hogy ez mindenestül középosztálybeli tömeg lett volna: a vasúti váltókezelők vagy a vármegyei díjnoknók 1918 előtt sem számítottak a középosztályhoz, és az összeomlás után még távolabb kerültek tőle. Körülbelül 12-14%-uk lakott huzamosabb ideig vagonokban, többségük tömegszállásokon, barakktelepeken, iskolákban kapott szállást: előbbieket viszont, vagonlakókként a trianoni menekült sors szimbólumává váltak. Az 1920 áprilisában létrejött OMH számukra átképző tanfolyamokat, szociális ellátást, étkezést igyekezett biztosítani, és elindult egy 300 millió koronás kormányzati kislakásépítési akció is, amelynek nyomán 12 ezer lakás épült a húszas évek első felében – jelentős részük Budapesten.⁸ Ez az a kontextus, amelyben a református egyház menekültekkel kapcsolatos álláspontját el kell helyeznünk.

Ha a református iskolák menekült tanáira, tanítóira vetjük tekintetünket, akkor önálló református humán erőforrás-politikáról nem nagyon beszélhetünk: a református iskolák menekült tanárait, tanítóit ugyanúgy a Vallás- és Közok-

⁵ PETRICHEVICH-HORVÁTH Emil (szerk.): *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*, Budapest, 1924, 37.

⁶ KOLOH Gábor: A trianoni menekültek száma, in: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*, Budapest, MTA BTK TTI, 2020, 11–22.

⁷ Rendeleték Tára 54. (1920), Budapest, M. Kir. Belügyminisztérium, 1920, 544–546.

⁸ UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*, Budapest, Napvilág, 2008, 169–170.

tatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) küldte új állomáshelyeikre, ahogy korábban. A Friedrich-kormány utolsó intézkedéseinek egyike volt 1919 novemberében, hogy az államsegélyt élvező iskolákban (azaz az egyházi iskolák jelentős többségében is) a „menekülni kényszerült” tanítók, polgári iskolai és középiskolai tanárok élveztek elsőbbséget a felvételnél.⁹ (Tekintettel azonban arra, hogy az aláíró kultuszminiszter, Huszár Károly, későbbi miniszterelnök volt, a praxis később is kitartott, ezt a VKM időnként körlevelekkel igyekezett az érintettek fejébe vésni.) Felekezeti szempontokat igyekeztek annyiban figyelembe venni, hogy katolikus tanárt ritkán küldtek református gimnáziumba és fordítva, de az állami fenntartású és a református intézmények közti átjárás folyamatos volt. Általánosságban a menekült-lét maga a „büntelenség” és a szükségképpen antikommunizmus, illetve a „destruktív eszméktől” való mentesség bizonyítéka volt, ezért a frissen kinevezett kecskeméti m. kir. tanfelügyelő bizalommal fordulhatott Petri Elek dunamelléki püspökhöz, mondván, hogy „a menekülők úgyszólván mind mentesek azon mételetől, mely az ittenieket megmérgezte. Az idegen igazgatás csak annál erősebbé tette hazafias érzésüket, tanácstalanság, a szenvedések láncolata tudatosá tette azon érzésüket, hogy a segítség csak a jó Istennél van”.¹⁰

Ez az állami beavatkozás sok esetben keserű kommentárookra is készítette a református egyház vezetőit. Németh István – maga is a csehszlovák hatóságok által kiutasított dunántúli püspök – 1922-es jelentésében így panaszkodott:

„hogy tanítónőképző-intézetünket az elnéptelenedés veszélye fenyegeti amiatt, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a menekült tanítónők választását követeli első sorban s így a mi végző növendékeinknek kevés a reményük ahhoz, hogy egyhamar állásba jussanak. Készséggel elismerem, hogy emberbaráti s hazafias kötelességünk a menekültek ügyének felkarolása, de úgy gondolom, hogy ez csak úgy igazságos, ha az itteniek jogsérelme nélkül történik. Nem tartom tehát méltányosnak azt a követelést, mely az állásokat menekültekkel akarja mindenütt és minden áron betölteni.”¹¹

A megkezdett kutatások arra mutatnak, hogy például az erdélyi református középiskolák jóval nagyobb megtartó erővel bírtak, mint az államiak – legalábbis a tanáraik szempontjából bizonyosan így volt. A Hunyad vármegyében, Szászvároson található, nagy múltú református kollégium tizennyolc tanára közül mindösszesen egy fő, a később a nevét Dósára magyarosító Mayer János, a magyar és német nyelv tanára távozott a trianoni Magyarországra az impériumváltás következtében, és egy rövid kecskeméti közjátékot követően a budapesti Lónyay Gimnázium tanára, illetve a törökőri gyülekezet egyik oszlopa lett nyugdíjazásáig, sőt

⁹ RL, A1/b, 202. dob., Huszár Károly körlevele, Budapest, 1919. november 18.

¹⁰ Uo., Tomcsányi János tanfelügyelő levele Petri Eleknek, Kecskemét, 1919. október 19.

¹¹ JAKAB Áron (szerk.): *A dunántúli református egyházkerület Pápán, 1922. év október hó 18. napján tartott rendes űszji közgyűlésének (részben kivonatos) jegyzőkönyve*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1922, 15.

még azon is túl.¹² Emellett prominens alakja volt a menekült Hunyad megyeiek Kuún Kocsárd körének is Budapesten. Szászvárosból még további két fő került aztán Magyarországra, egyikük a húszas évek közepén, a gimnázium román hatóságok általi végleges bezárásakor, másikuk a harmincas évek elején. A többieket – dacára az ingatlanok elvételének, majd az iskola egy része internátussá, illetve árvaházzá alakításának – Erdélyben találjuk a későbbiekben is. Vagy a Hunyad megyei kisvárosban maradtak, vagy szétszóródtak Erdély más református/protestáns középiskolaiba, illetve a református egyház központi apparátusában letek alkalmazást Kolozsváron, ezzel is igazolva a reményiki „templom és az iskola” örök igazságát az identitás megőrzésében. Ezzel szemben például bő két évtizeddel az impériumváltás előtt létrejött, állami fenntartású petrozsényi főgimnázium tanári karából egyetlen oktató maradt helyben, a többiek hosszabb-rövidebb kitérőkkel mind Magyarországra jöttek. A dévai állami főreáliskolával kicsit más volt a helyzet: ott a város magyar intézményeinek nagyobb lehetett a megtartó ereje. A másfél tucat tagot számláló tanári kar majdnem pontosan három egyenlő részre oszlott, azok között, akik a hunyadi megyeszékhelyen maradtak, akik Erdély más oktatási intézményeibe kerültek, és végül akik Magyarországra távoztak (sőt egy fő hazament Csehszlovákiába, és a szlovák hegymászás egyik legendás alakja lett).¹³ A református iskolák tanármegtartó erejének igazolására áttekintettem a kolozsvári református főgimnázium/kollégium hasonló adatait: az 1918-ban ott tanító tizenkét rendes és öt helyettes tanárból senki nem hagyta el Erdélyt az impériumváltás időszakában: Csúry Bálint nyelvész 1932-ben távozott a debreceni egyetemre. Nagy Jenő magyar, német és latin szakos tanár, gazdasági felügyelő pedig 1929-ben lett a pápai gimnázium tanára.¹⁴ (Itt lett ő, valamint a Szatmár-németiből menekült Rab István, Rab Zsuzsa költőnő édesapja apai nagyanyám, Szepessy Éva tanára a református gimnáziumban.)

A fogadó oldalra tekintve az látható, hogy a magyarországi református középiskolákban, polgári iskolákban egyszerre általában nem volt több egy-két menekült tanárnál (akik egyébként a korszak kinevezési gyakorlata szerint sok esetben állami intézményekből kerültek oda, nem feltétlenül személyes, hitbéli meggyőződés miatt). Ebből a felsorolásból némileg kilóg a budapesti Baár–Madas, ahol nagyjából egy időben 4 menekült tanár is oktatott: Trencsénből, Zilahról, Máramarosszigetről, Kolozsvárról. Általában az tapasztalható, hogy a református iskolai értesítők feltűnően szemérmesek (például az evangélikusokhoz képest) az érkező tanárok

¹² ABLONCZY Balázs: A szászvárosi kollégium és az impériumváltás. A Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport honlapja, 2021. április 28. <https://trianon100.hu/blog-cikk/a-szaszvarosi-kollegium-es-az-imperiumvaltas> (Letöltés: 2023. április 21.)

¹³ A hunyadi középiskolákról: Balázs ABLONCZY: Bleiben oder gehen? Lehrer im Komitat Hunyad 1918/19, in: Márta, Fata – Olivia, Spiridon (Hrsg.): *Das Ende des ersten Weltkrieges und seine Folgen im Donauraum*, Tübingen, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 2022, 26–40.

¹⁴ *A kolozsvári református kollégium (főgimnázium, bennlakás, elemi iskola) értesítője az 1918-1919. iskolai évről*, Kolozsvár, Corvin Nyomdai Műintézet, 1922, 6–7.; Értesítő az 1930., 1931–32. iskolai évről, Cluj-Kolozsvár, Minerva Rt., 1933.

hátterének pertraktálásában: a Sárospatakra gyanús időpontban befutó dr. Batta Istvánról csak annyit ír az értesítő, hogy „intézetünkben 1920-tól tanít”, illetve „elfogadta a Maller Sándor örökét”.¹⁵ Alaposabb kutakodás után derül csak ki, hogy a kolozsvári tanárképző volt igazgatója először a Csehszlovákiához került Pelsőcre akart hazatérni, innen azonban a hatóságok kiutasították, így került Patakra.¹⁶ Patakon ebben az időben a 465 diákból 79 fő származott a korszak terminológiája szerint „cseh megszállott vidékről” – bár erről is csak egy olyan odavetett megjegyzésből értesülhetünk, amely az értesítő megváltozott kiadási periodicitása felett lamentál.¹⁷ Tehát miközben jelentős a menekült református tanárok és főleg a tanítók száma, arányuk közelében sincs például az állami, IX. kerületi gimnázium tanári karának. „A testületek homogenitását erősen zavarja menekült kollégáinknak beosztása, így a IX. ker. [Fáy András] gimnázium tanárkarának fele menekült tanárokból áll” – tudósít erről kicsit panaszosan az Országos Középiszkolai Tanáregylet közlönye 1921 októberében.¹⁸ Illetve például a ceglédi állami főgimnázium tanári kara átmenetileg közel a háromszorosára nőtt (18-20 főről 53-ra), akiknek több mint a fele (27 fő) volt menekült.¹⁹ A zsinati levéltár református iskolákra vonatkozó iratait áttekintve viszonylag magabiztosan ki lehet jelteni, hogy a református egyháznak nem volt saját, önálló politikája a trianoni menekült tanárokkal kapcsolatban, azt nagymértékben az állam irányította, olykor akár a szankciókig menően.²⁰ Vass József kultuszminiszter például magabiztosan írhatta a református konventnek 1921 szeptemberében, hogy az az állami hivatalnok, aki a kiűrités előtt/alatt álló nyugat-magyarországi területekről engedély nélkül eljön, lemondottnak tekinthető. A katolikus pap-miniszter hozzátette, hogy „ez az elv itteni részről és szempontokból a felekezeti alkalmazottakkal szemben is érvényre fog jutni”.²¹

Amikor menekült lelkészekről (legyenek azok segéd- vagy helyettes, esetleg hitoktatásra beosztott lelkészek, netán az önkényesen közéjük sorolt vallástanárok) beszélünk, a kép a látszat ellenére elképzeltetlenül változatos. Természetesen a mesterelbeszélés (amennyiben az utódállamok hatóságai kiutasítják a – joggal – magyar vallásként számon tartott református közösségek lelki vezetőit) igaz, de ha az egyéni történetek és a folyamatok mélyére nézünk, ezt a mesterelbeszélést

¹⁵ RÁCZ Lajos – CSONTOS József (szerk.): *A sárospataki ref. főiskola, theol. akadémiai, jogakadémiai és főgimnáziumi értesítője az 1918-19, 1919-20. és 1920-21. iskolai évekről*, Sárospatak, Református Főiskola Könyvnyomdája, 1921, 31; 27.

¹⁶ DÁVID Zoltán: Dr. Batta István emlékezete, in: Vasady Béla – Elekes Imre (szerk.): *A sárospataki ref. főiskola theol. akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1930/31-ik iskolai évről*, Sárospatak, Ref. Főiskolai Nyomda, 1931, Függelék, 41–67.

¹⁷ Sárospataki értesítő 1921, 23.

¹⁸ Értesítők szemléje, *Országos Középiszkolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1921. október 1., 4.

¹⁹ KÜRIT György: Trianon hatása a Ceglédi Magyar Királyi Állami Kossuth Főgimnáziumra, *A ceglédi Turini Százados Küldöttség Múzeumbarát Kör Évkönyve 2019–2020*, Cegléd, 2020, 46, 51–52.

²⁰ Vö. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZSL), konventi tanügyi osztály iratai, 2d/35., ill. 54. dob., passim.

²¹ Uo., konventi közigazgatási iratok, 2a/59. dob. 2448/1921, Vass József a zsinati elnökségnek, Budapest, 1921. szeptember 3.

át- meg átszövik szociális, nemzetiségi, személyes megfontolások, a gyülekezetekkel kapcsolatos konfliktusok. Eddig körülbelül 55 menekült lelkészt sikerült azonosítani, de ennél biztosan többen vannak. Bár ez a szám nagynak tűnik, egy népesebb egyházmegye lelkészi karának felel meg a korban, mégis azt lehet mondani, hogy ha aránypárokat nézünk, a lelkészek inkább helyben maradtak, mint a híveik: míg Erdélyből a magyar ajkú lakosság 12-13%-a jött el közvetlenül Trianon után (nem sokat tudunk felekezeti megoszlásukról, de feltételezzük, hogy ugyanolyan, mint az alapsokaságban), lelkészeknél ez az arány körülbelül felekkora. Ha pedig áttekintjük az egyes lelkészi életpályákat, a mondottakhoz mindenképpen kiegészítés kívánkozik. Egyfelől a létszámba tartozónak vettem a baranyai egyházmegyéből vagy a Tiszántúlról az ideiglenes román megszállás elől menekült lelkészeket: előbbiek legalább 10 főt számlálnak a több mint félszázból: a címben idézett pataitól kezdve az oldi, egy pécsi vagy az alsónyéki lelkészig sokan esnek ebbe a kategóriába. Mivel az „eljövettelt” kronológiailag széles spektrumban vizsgáltam, ide tartozónak vettem Kontra János csúzai lelképásztort, püspökhelyettest is, akit 1922-ben újsághírek szerint a jugoszláv hatóságok kiutasítottak, azonban valamilyen úton-módon helyben maradhatott és 1931-ben megválasztották Kisoroszi lelkészenek. Tulajdonképp hazatért (és valójában végig egyházkerületében maradt), mert 1858-ban Tótfaluban született, ahol már apja is lelkész volt. Másfelől, feltűnő, hogy sok esetben olyan lelkészek/segédlelkészek jöttek át a trianoni Magyarországra, akik szórványlelkészi, vagy missziós beosztásuk miatt eleve törékeny egzisztenciális helyzetbe kerültek az utódállamokban, és talán társadalmi beágyazottságuk is csekélyebb volt: a névsorban bőven találni Ruttkárol, Zólyomból, Bukarestből, Vukovárról, Versecről érkezőket; mindegyik településen relatíve frissen alapított gyülekezet volt, ahonnan az elszakadás is könnyebbnek bizonyult. A menekülés ténye ugyanakkor nem von le ezen lelképásztorok későbbi munkálkodásának értékéből. Demjén István későbbi legendás budafoki lelkészt az al-dunai Keveváráról utasították ki 1921-ben.

A „menekülteknek” azonban már az elnevezése is problematikus, mert a korszakban egyaránt értették alatta:

- a lelkészt/tanárt/tanítót, aki az 1916-os román betörés során menekült el Erdélyből és netán a Királyhágón túli Magyarországon maradt (Ignác László kovásznai lelkész, Ignác Rózsa író nő édesapja például egy darabig Gyulán prédikált, de Demes Péter hosszúfalusi lelkész Miskolcon maradt 1916 után is), ügyüket az államigazgatás is külön kezelte, egészen a húszas évek közepéig;
- azokat a lelkészeket, akik az ideiglenesen megszállt területekről, így például a Tiszántúlról vagy Baranyából, Baja környékéről menekültek az ország belső részeibe;
- azokat, akik az elveszített területekről nem is Magyarországra, hanem külföldre menekültek: ez nem volt tömeges, de van rá példa (Péter Antal mexikóvárosi, majd New York-i magyar lelkész);
- és voltak olyanok, akiket kiutasítottnak neveztek, holott nem voltak azok (Birtha József volt lévai lelkész, nemzetgyűlési képviselő említette Virágh

- Béla királyhelmei lelkész kiutasítását, holott életrajza szerint Virágh Szlovenszón maradt, jóllehet valóban megjárta a csehszlovák börtönöket);²²
- és természetesen azokat, akik az elveszített területekről jöttek a trianoni Magyarországra és letek új beosztást magyarországi gyülekezetekben, vagy netán akkor is, ha nem kaptak beosztást és például az államigazgatásban találtak alkalmazást (Barabás Samu kolozsvári esperes, tábori lelkész és az OMH munkatársa lett és valóságos apostolként járta a trianoni országot²³);
  - és vannak olyan református lelkészek is, akik pályamódosításra kényszerültek (Ignác Lajos volt magyarfülpösi lelkész a Mérey Motorkerékpár Művek tisztviselője lett, és a harmincas években azzal került be a sajtóba, hogy perbe fogta munkáltatóját, mert az egy perpatvarban „mutujnak” nevezte őt).²⁴

De ugyanez a közzélekedés NEM tekintette menekültnek például azokat, akik egy idő után elhagyták a trianoni Magyarország területét és visszamentek a megszállt területre (Végh Kálmán Pápáról került a csallóközi Lakszakállásra, Kájel Mihály Kilitiből Zápszonyba, a volt Bereg vármegyébe: ők nem is szerepelnek a menekült lelkészek között).

Az 55 lelkésznek körülbelül a fele Erdélyből jött el, tizenöten pedig a megszállt Baranyából és a Jugoszlávia által ellenőrzött területekről (illetve egy fő Fiuméből) érkeztek. Az egyház maga egyébként meglehetősen szűken mérte a menekült státuszt, a hivatalos érdeklődésre ennél általában alacsonyabb számokat adtak meg a hatóságoknak: a dunamelléki püspöki hivatal 1920 decemberében a hatóságok tudakozódására kilenc főben jelölte meg a nála jelentkezett menekült református lelkészek számát.²⁵ A Konvent 1921 eleji jelentésében (miközben határozottan leszögezte, hogy „számszerű kimutatással nem szolgálhatunk, mivel a menekülő egyházi alkalmazottak az egyetemes konventnél csak kivételesen jelentkeznek”), „magánúton szerzett értesülések alapján” mintegy húsz főre tette a menekült lelkészek és vallásánárok számát. Viszonylag alacsony számukat annak tulajdonította, hogy az utódállamok hatóságai lelkészekkel szemben ritkábban folyamodtak a kiutasítás eszközéhez, és ahol éltek ilyesmivel, az az „érdekelte lelkész kezdeményezésére történt”.²⁶ A különbségnek vélhetően az az oka, hogy egyrészt jó néhány lelképásztort később toloncoltak ki, másrészt az ekkor már nagybeteg dunamelléki püspök csak a saját egyházkerületéről adott számot, harmadrészt neki magának (vagy

²² Új Barázda, 1921. március 12., 2. Vö. Virágh Béla önéletrajza, in: Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével. Lelkészi életrajzok és adattár Gömörtről a keleti határig*, Komárom, Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2022, 254–257.

²³ Vö.: BARABÁS SAMU: *Az én kálváriám (Kiűzetésem Kolozsvárról)*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kézirattár, 7995. sz. 1–147. (Köszönöm Kovács Áron könyvtáros, kéziratáros segítségét.)

²⁴ Sértő-e a „mutuj” szó?, *Budapesti Hírlap*, 1930. október 5., 15.

²⁵ RL, A1/b egyházkerület igazgatási iratok, 205. dob., 3046/1920. sz. Petri Elek levele a kultuszminiszternek, Budapest, 1920. december 16.

²⁶ MREZSL, konventi közigazgatási iratok, 2a/59. dob., 2934/1920, Konventi Elnökség a kultuszminiszternek, Budapest, 1920. december 20. (piszkozat)

apparátusának) jogi felfogása egy 1920 végi iratból tűnik ki: egy más (sikkasztási) ügyben a püspöki hivatal a baranyai egyházmegye északi részének visszatérését adottnak véve, a megszállás dacára változatlanul lelkészeket rendelt ki az adott területre – bár a demarkációs vonalon való átkelés hasonló célból csak illegálisan volt lehetséges.²⁷

Ravasz László 1921-es áttelepülésének különös fénytörést ad az a levél, amelyet elődjéhez, Petri Elek dunamelléki püspökhöz intézett Kováts J. István államtitkár 1920 augusztusában. Ebben a Károlyi-, illetve (elég egyedülálló konstrukció) a Simonyi-Semadam-kormányban is a protestáns egyházi ügyekkel megbízott politikus és ez idő tájt nemzetgyűlési képviselő nyomatékosan arra kérte az idős püspököt, hogy „a közönlésnek gátat vetendő, van szerencsém felkérni méltóságodat, méltóztassék saját hatáskörében oda hatni, hogy az egyes megüresedő egyházi állásokra megszállott területről (Erdélyből), magánúton senki meg ne hívassék”²⁸ Ismeretes az is, hogy Bethlen István miniszterelnök határozottan igyekezett lebeszélni Ravaszt a püspöki szék elfogadásáról egy Kolozsvárra illegálisan, vélhetően kabátbélésbe varrva eljuttatott üzenetben – igaz, az elsők között gratulált neki, amikor a volt erdélyi főjegyző nem hallgatott rá.²⁹ A menekülésben/áttelepülésben megfigyelhetőek ugyan bizonyos földrajzi mintázatok (kelet-magyarországiak inkább a Tiszántúlra kerülnek, a felvidékiek délebbre húzódnak, sokan a fővárosba törekszenek), de találunk például egykori kolozsvári hitoktatót az Őrségben. Kollégám, Koloh Gábor szívességéből egy másik metszetben is mód nyílt megvizsgálni Dunamellék lelkészi karát: a 4170–1933-as számú püspöki rendelkezés nyomán felfektetett lelkészi törzskönyvek 305 lelképásztor adatait tartalmazzák. Koloh, bár elemzésében elsősorban a társadalmi mobilitásra koncentrált, jelezte feldolgozásában azt is, hogy Trianon után látványosan megnő köztük az elveszett országterületen születettek száma. Az ívek adatai alapján 56 ilyen lelképásztort lehet azonosítani, azaz a nyilvántartásba vettek csaknem ötöde nem a trianoni Magyarországon született. Egy részük még fiatalon, a teológia elvégzése előtt elkerült szülőhelyéről, ezzel együtt nem kétséges, hogy valamiféle érzékenységet a többségük megőrzött az elveszített szülőfölddel kapcsolatban.³⁰

²⁷ RL, A1/b egyházkerület igazgatási iratai, 206. dob. 107/1921.

²⁸ Uo., 204. dob. 1925/1920, Kováts J. István államtitkár levele Petri Eleknek, Budapest, 1920. augusztus 12.

²⁹ L. HATOS Pál: „Ravaszról azt hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni?” Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921-ben, *Kommentár* 7(2012/3), 55–63. Vö.: „Püspökké történt megválasztásodhoz őszinte szívből melegen gratulálok. Gróf Bethlen István” RL, C/141, Ravasz László iratai, 3. dob. Bethlen István távirata Ravasz Lászlónak, d. n. (1921. IV. 17.) mellette a textíre gépelt üzenet 1921. március 23-ról (köszönöm ifj. Bibó István igazgató úrnak, hogy a személyi hagyatékba való betekintésben segítséget nyújtott). Ravasz egy évvel a maga megválasztása után viszont már határozottan lebeszélte levelezőpartnerét, egy Hunyad megyei erdőmérnököt, aki Szabó Zoltán lupényi lelkész Kiskunhalasra való megválasztását szorgalmazta. Vö.: RL, Elnöki 1/c, 1921-1925, 2. dob., II/II-45, Ravasz László levele Huszti Mihálynak, Budapest, 1922. április 22.

³⁰ KOLOH GÁBOR: *Clergy Mobility in Central Hungary in the Interwar Period*. Kézirat és a hozzá tartozó adatbázis. Köszönöm Koloh Gábornak, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

A református egyháznak nem kellett annyit a menekült intézményekkel foglalkoznia, mint az evangélikusoknak: a Hódmezővásárhelyre települt máramaroszigeti jogakadémia kivételével (amelyet 1924-ben beolvasztottak a kecskemétibe), nem voltak református intézmények, amelyek testületileg települtek át a megmaradt országba.³¹ Áttekintve azonban az egyház segélyezési dokumentumait, püspöki jelentéseit, a református szereplők korszakról szóló emlékiratait, nem lehet azt állítani, hogy a reformátusok életében a menekültkérdés külön témaként nagy hangsúllyal felbukkant volna. Nem azért, mintha az egyház vagy vezetői ne fordultak volna rokonszenvvel az otthonukat otthagató testvéreik felé (ne feledjük, hogy 1921 és 1924 között a négy magyarországi egyházkerületből három élén menekült, vagy utódállamból eljött püspök állt), hanem jobbra azért, mert kezelésük sokban egy úton haladt az állami menekültpolitika célkitűzéseivel (ezeket a kiválogatás, beillesztés, takaréklángon tartás kifejezéseivel lehet a legjobban leírni), és saját intézményrendszerük működtetésében, humán erőforrás-gazdálkodásának megvalósításában a reformátusok rá voltak utalva az államra, ezért ha néha morogva is, de követték annak iránymutatásait. Másrészt a 19. század végétől fokozatosan kiterjedő szociális hálót (Lorántffy Zsuzsanna Egyesület, diakonisszaképzés, Nagypénteki Református Társaság stb.) fonogató egyház számára a háború és a forradalmak időszaka *egyben* jelentett megoldásra váró krízishelyzetet, amelyben a lelkészözvegyek, a hadiárvák, a hadifoglyok, az elcsatolások jelentette egyházigazgatási és segélyezési problémák kezelése egyszerre bukkant fel: a menekültek kérdése csak egy volt a többi között. Ráadásul egy nagyon hangsúlyos egyházi menekültpolitika jelenléte (menekült lelkészek egyesülete, külön pénzalapok, netán építkezések beindítása) az egyház társadalmán belül meglévő ellentéteket növelte volna: jellemzőnek tartom, hogy a korszak püspöki, főgondnoki jelentéseiben a probléma a sokadik helyen vagy egyáltalán nem szerepelt, a skót, holland, amerikai segélyakciókban itt-ott elbújtatva bukkant fel a nélkülöző menekültek – elsősorban egyházi személyek – segélyezése.³² Vagy például a korszak egyik legfontosabb, hangsúlyosan református világi tisztviselőjének, Kováts J. Istvánnak az emlékirataiban sem kap különös hangsúlyt a menekültekkel való foglalkozás: a teológiai professzor sokkal büszkébb volt 1918–1919-es magándiplomáciájára vagy a Nagyatádi Szabó Istvánnal kiépülő bizalmi viszonyára, mint a menekültügy esetleges kezelésére.³³ Ilyen módon a menekültek lelkigondozása

³¹ Vö.: PRESZTŐCZKI Zoltán: Hódmezővásárhely első főiskolája, *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve* 2016, 163–195.

³² Állításmot a segélyakciók zsinati levéltárban őrzött anyagaira alapozom: MREZSL, I.19.b., amerikai ügyek, 2. t. az Amerikai Segélybizottság 1922. december 16-i ülésének jegyzőkönyve, uo. 2e/99. dob. Lorántffy Zsuzsanna Egyesület iratai; uo. 18. f. 2. dob. Lorántffy Egyetel jegyzőkönyvei; 2. f. 153. és 157. dob.: az erdélyi és jugoszláviai segélyakció iratai.; 19. f. 22. dob. Filadelfia Egyesület iratai. Ezen egyesületekről. GÉRA Eleonóra: A Lorántffy Zsuzsanna Egyetel és intézményei, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1015–1048.

³³ KOVÁTS J. István: *Egy élet prédikációja*, Budapest, 2005.

is inkább illeszkedett a korszak Budapestet újraevangelizálni óhajtó egyházi gondolkodásába, mintsem valamiféle speciális, menekültekre szabott missziós munkába. Beszédesebbnek tartom, hogy a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület, amely tagja volt a vasút evangelizációt végző „Pályaudvari missiót fenntartó egyesületek szövetségének”, 1918. november 26-i ülésének jegyzőkönyvében arról tájékoztatót, hogy abban a hónapban mindösszesen 262 emberen segített: egy olyan pillanatban, amikor a frontról csaknem egymillió katona tért haza és megjelentek az első, országon belüli menekültek is, ekkor még elsősorban az előzőtt jegyzők és közigazgatási alkalmazottak személyében.³⁴ A menekültekkel való foglalkozás leghatározottabb körvonalú lenyomatát Ravasz László püspöki iratai őrzik, amelyek tele vannak protekciót, állást, segílyt, holland gyerekvonaton férőhelyet kérő dokumentumokkal, és a püspök gyöngybetűkkel rótt ajánló, vigasztaló válaszaival (illetve azok vázlataival).³⁵

Az új, menekült gyülekezetek kialakulása, amilyen például a Százados úti/Hungária körüti (mai nevén törökőri) gyülekezet vagy a Pongrácz-telepen létrejött imaterem közössége volt, szépen leképezte azt a küzdelmet, amellyel az ilyen gyülekezeteknek meg kellett harcolniuk: Megyaszai Mihály, a törökőriek alapító lelkésze „szolgabírói hangról”, egyházi féltékenykedésről, püspöki rosszallásról írt visszaemlékezéseiben, miközben kiemelte a Juranics-telep és az Augusztá-telep híveinek odaadását.³⁶ (Emlékezéseinek szemléletes része a törökőri küldetés után lezajló ercsi beiktatás: a vele eljött több tucat menekült dacosan éneklé a „Szegény székely nép” kezdetű dalt a Fejér vármegyei templomban.³⁷) A Pongrácz-telep pedig húszas évek közepi létrejöttétől mindvégig küszködött a világi hatalom hanyagságával és azzal a ténnyel, hogy problémái ritkán találtak meghallgatásra.

Mindent összegezve a magyarországi református egyház a menekültek kérdésével egy válság kontextusában szembesült az első világháború végén, amikor kiderült, hogy az 1916-os román betörés ideiglenes megoldásai nem fognak működni. Az egyház menekültpolitikájában nagyrészt a kormányzatra támaszkodott, annak elvárásaihoz igyekezett alkalmazkodni, annál is inkább, mert intézményrendszerében és finanszírozásában a dualizmus utolsó évtizedei óta erősen függött a kormányzattól. A menekültek pasztorációjának feladata pedig egy sok tekintetben (teológia, igazgatás) átalakulóban lévő egyházszervezetet talált, és ennek a változásnak a keretein belül igyekezett – jól-rosszul – megoldani a menekültek gondozásának kérdését, jobbra egyénre szabottan, nem struktúrákat építve a segélyezésre, hanem tovább működtetve az egyéni érdekérvényesítés, a sok esetben informális

³⁴ MREZSL, 18. fond, 7. dob. Pályaudvari missió jegyzőkönyve, Budapest, 1918. november 26.

³⁵ RL, Elnöki iratok, 1/c, 1921–1925, 1–3. dob. passim.

³⁶ Törökőri Református Gyülekezet Irattára, MEGYASZAI Mihály: *A bölcső* (kézirat) 3. (Köszönöm Balássy András nagytiszteletű úrnak, hogy az iratokba betekinthessem.)

³⁷ Uo. Megyaszai Mihály levele a budapest-törökőri gyülekezet presbitériumának, Kajászó, 1958. július 25.

hálózatok rendszerét. A menekültek ügye egyházi és teológiai szemmel is inkább jele volt az összeomlásnak illetve a forradalmaknak, mintsem integráns része.³⁸

ABSTRACT

Balázs Ablonczy: „I could not bring the robe with me...” The Hungarian Reformed Church and the Refugee Issue after World War I and the Trianon Peace Treaty

After the First World War and the collapse of the Austro-Hungarian Empire, some 4 to 500,000 people fled to the remaining parts of Hungary from the disannexed territories. Providing them with food, housing and jobs was one of the most important issues of Hungarian politics at the time. This kind of provision by the state was imperfect, so many lived in railway wagons and military barracks for years. This is the first study about the attitude of the Hungarian Reformed Church towards its refugee pastors, teachers and employees, about the policy, it applied to integrate them, and the church leadership's efforts to facilitate their pastoral care. The study shows that although pastors and teachers fled from Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia, their proportion was lower than that of refugees within the population; and that they were mainly pastors who came to post-WW1 Hungary as diaspora or missionary pastors with a weaker local embeddedness. The Reformed secondary schools, which were mainly on the territories annexed to Romania, had a considerable retention capacity, their teachers, whose number and proportion were far below those of teachers in state employment, came to Hungary only sporadically. The situation was different with schoolmasters, whose emplacement in post-war Hungary often led to confessional tensions between Roman Catholics and Protestants. The Reformed Church did not operate parallel aid structures, and accepting, albeit unwillingly, the government's labour management approach, it did not set up a separate aid organisation. The solution to the misery of refugees was based on individual integration. At the discursive level, it was integrated into the “national-Christian” revival discourse of the period, which manifested itself, among other things, in the creation of new congregations.

***

Keywords: refugees, Reformed Church in Hungary, World War I, Trianon Peace Treaty, humanitarian aid

³⁸ A korszak teológiai megközelítéseiről l. SZABÓ Előd: A Trianon-trauma és a Dunántúli Református Egyházkerület, *Acta Papensia* 20(2020/3–4), 220–229, doi: 10.55954/AP.2020.3-4.213; ill. KOVÁCS Kálmán Árpád: A Trianonhoz vezető út a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 33(2021/1–2), 5–33.